

"WILL THE REAL JESUS CHRIST PLEASE ASCEND..."

[Wil de echte Jezus opstaan?](#)

[Oude dilemma's, nieuwe trends en de relevantie van historisch Jezusonderzoek](#)

Annette Merz¹

"Wil de echte Jezus opstaan?" de hoofdtitel van mijn inaugurele rede verwijst, zoals u vast al had begrepen, naar een bekende televisieshow, waar volgens de cartoonist Ron Cobb Jezus een keer te gast was. Let u vooral op de stemmen die hier worden uitgebracht: de historische Jezus maakt geen schijn van kans ten opzichte van zijn kerkelijke dubbelgangers. De ondertitel van de rede zegt waar het werkelijk over zal gaan: ik wil u vanmiddag meenemen op een verkenning van het veld van het wetenschappelijke onderzoek naar de historische Jezus. Dat doe ik uiteraard omdat ik van mening ben, dat historisch Jezusonderzoek bij de taak van een nieuwtestamenticus hoort, wetende dat er collega's zijn die vraagtekens zetten bij juist deze bezigheid. Jaren geleden heb ik samen met mijn Doktorvater Gerd Theissen, die tot mijn grote vreugde hier vandaag aanwezig is, een leerboek over de historische Jezus geschreven² en ik heb net een maand geleden de eervolle taak aanvaard om voor de komende jaren redactielid te zijn van het bij Brill uitgegeven *Journal for the Study of the Historical Jesus*. Dat zou ik allemaal niet gedaan hebben als ik niet van mening was, dat onderzoek naar de historische Jezus een boeiend, zinvol en relevant onderzoeksveld is en dat het voor

¹ Voorlopige digitale versie van de uitgesproken inaugurele rede (3.11.2015). Ad usum privatum. Niet voor publicatie. Een uitgewerkte versie zal verschijnen in IESUS ABOENSIS: Åbo Akademi Journal for Historical Jesus Research.

² Gerd Theissen & Annette Merz, *Der historische Jesus. Ein Lehrbuch*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1996; 3rd. rev. ed. 2001; 4th ed. 2011. – *English: The Historical Jesus. A Comprehensive Guide* (trans. J. Bowden), London: SCM 1997; Minneapolis: Fortress Press 1998. – Vertaald in het Spaans (1999), Italiaans (2000), Koreaans (2001), Portugees (2002) en Kroatisch (2010); Franse en Japans vertalingen in voorbereiding.

studenten van de Protestantse Theologische Universiteit noodzakelijk is om daar tijdens hun studie iets over te leren.

Begripsbepalingen en definities

Ik zal beginnen met wat begripsbepalingen en zal als eerste de “echte Jezus” die ik in de titel zelf heb opgetrommeld direct weer de deur uit sturen. Want de “echte Jezus” is geen zinvol object van wetenschappelijk historisch of theologisch onderzoek. U weet natuurlijk dat er recentelijk een veel besproken boek in het Nederlands is verschenen, dat in de ondertitel belooft om de echte Jezus te onthullen.³ Deze belofte speelt in op een verlangen dat iedereen wel kent. Er zwerven zo veel verschillende Jezusbeelden rond in onze tijd. Ook wie niet christelijk opgevoed is en er geen studie van gemaakt heeft, kan makkelijk een dozijn vol concurrerende Jezusbeelden uit het algemene culturele geheugen naar boven halen en wie enigszins betrokken is bij het christendom heeft nog veel meer keuze. Dat vraagt om criteria om een keuze te maken. Sommige Jezusbeelden sluiten elkaar uit: als Jezus een zelloot was,⁴ dan kan hij moeilijk tegelijk een voorstander van geweldloosheid en liefde tot de vijand geweest zijn. Wie het over de “echte Jezus” heeft, geeft daarmee in eerste instantie een theologisch, vaak emotioneel getint waardeoordeel. Waaruit de waarde of waarheid bestaat hangt af van de retorische context waarin de uitspraak gedaan wordt. Zij die ontkennen dat er überhaupt ooit een historische persoon met de naam Jezus van Nazareth heeft geleefd beschouwen de “mythische Jezus” als de “echte”, deze afspiegeling van Osiris die volgens hen aan het begin van het christelijke geloof stond. Luke Timothy Johnson heeft daarentegen onder de titel “The real Jesus” een polemieek geschreven tegen “The Misguided Quest for the Historical Jesus” en hij geeft ook direct aan waar we de waarheid dan wel moeten zoeken: in “the traditional Gospels”, de canonieke evangeliën. Hij keert zich daarmee tegen een gebruikelijke redenering van vooral populaire auteurs, die de “echte Jezus” opvoeren als zij Jezus als historische figuur willen afzetten tegen de literaire Jezusbeelden die wij in de evangeliën tegenkomen of die in de loop van de receptiegeschiedenis invloed hebben gekregen. De “echte Jezus” als tegenhanger van de “kerkelijke Jezus”. “Echt” staat dan voor “echt gebeurd” in de zin van een positivistische benadering van de geschiedenis, die alles wat zich niet laat aantonen als een historisch bewijsbaar feit verwijst naar het domein van het niet echte, onware, vervalste. Dit is bijvoorbeeld duidelijk te zien in de twee boektitels van Gerd Lüdemann.⁵

Deze populaire opvatting is om vele redenen strikt af te wijzen, ik noem er maar twee, zonder er op dit moment dieper op in te gaan. Ten eerste is niet in te zien waarom een beschrijving of beleving van iets wat niet gebeurd is of net iets anders gebeurd is dan beschreven geen religieuze waarde zou kunnen hebben en vervalst zou moeten zijn. Het omgekeerde is trouwens ook waar: lang niet alles, wat men als historisch zeker kan aantonen, dient per se religieus belangrijk te zijn. Ten tweede veronderstelt de vereenzelviging van “echt” met “aantoonbaar echt gebeurd” dat het mogelijk is om voldoende betrouwbare uitspraken te doen over wat in de bronnen wel een betrouwbare

---

³ Edward van der Kaaij, De ongemakkelijke waarheid van het Christendom. De echte Jezus onthuld, Soest, 3de druk 2015.

⁴ Reza Aslan, De zelloot. Het leven van Jezus van Nazaret en de geboorte van een religie, 2013.

⁵ G. Lüdemann, Der echte Jesus. Seine historischen Taten und Worte, 2013; ders., Der erfundene Jesus. Unechte Jesusworte im Neuen Testament, 2008. Het verbaast niet dat van de dezelfde auteur (nota bene hoogleraar Nieuwe Testament aan de universiteit van Göttingen!) ook een boek op de markt is met de titel “Der grosse Betrug: Und was Jesus wirklich sagte und tat” (1998, 42002).

afspiegeling van de historische persoon van Jezus is, en wat niet. Het zal in het vervolg nog genoegzaam duidelijk worden, dat dit lang niet altijd het geval is.

Het woord “echt” roept ook associaties op van “tastbaar”: dat wil zeggen, de “echte Jezus” als de aardse Jezus, echt dé persoon die toen-en-toen daar-en-daar rondliep. Die was er natuurlijk wel, althans volgens mij en de overgrote meerderheid van de experts die er onderzoek naar gedaan hebben. Maar het moge duidelijk zijn dat het onmogelijk is, de aardse Jezus te ontmoeten, net zo min trouwens als wie dan ook uit het verleden, hoe graag we het ook zouden willen.

We laten dus de “echte Jezus” voor wat hij is: ofwel een onbereikbare persoon uit het verleden ofwel een retorische figuur, die ten tonele gevoerd wordt als men het eigen dierbare beeld van Jezus wil afzetten tegen de Jezusbeelden van anderen. De “echte Jezus” zal in deze lezing vandaag niet onthuld worden.

Waar we ons wel mee bezig willen houden is de “historische Jezus”: Jezus als historische figuur. Ik geef u eerst een beknopt overzicht hoe ikzelf deze taak opvat, daarna zal ik op bepaalde aspecten wat dieper ingaan.

Onder de historische Jezus versta ik het beeld van Jezus zoals dat ge(re)construeerd kan worden met methoden uit de geschiedwetenschap. Deze benadering is voortgekomen uit de kritische benadering van de religie en haar bronnen in de tijd van de Verlichting. Jezus wordt daarbij in principe benaderd als iedere andere historische figuur van betekenis. Als iemand die geen eigenschappen en vaardigheden had die buiten het bereik van een mens van toen lagen en die met de mensen van alle tijden menselijke basisbehoeftes en beperkingen deelt. Deze beschrijving omvat ook het hebben van een menselijk genoom en het delen in het lot van de sterfelijkheid.

Als een figuur uit het verleden is Jezus alleen indirect toegankelijk, en wel door kritische evaluatie van bronnen. Dit zijn ten eerste bronnen die zijn historische context betreffen (soms uitgebreid naar bronnen die godsdiensthistorische analogieën betreffen), ten tweede bronnen over hemzelf en ten derde bronnen over zijn werkingsgeschiedenis, waarbij in het geval van Jezus de bronnen uit categorieën 2 en 3 elkaar grotendeels overlappen. De christelijke bronnen bevatten namelijk veelvuldig bewerkte herinneringen aan Jezus, die in dienst staan van de grondlegging en bevestiging van het geloof aan hem als de opgewekte en verhoogde Heer, die door het handelen van God aan hem de puur menselijke sfeer heeft overstegen. De bronnen hebben nogal de neiging om de meer dan menselijke status van de verhoogde Jezus terug te projecteren in de beschrijving van zijn aardse leven. Dat vormt een van de basisdilemma’s van historisch Jezusonderzoek, waarop we nog een aantal malen terug zullen komen.

Wat op deze manier tot stand komt is een zo plausibel mogelijk Jezusbeeld in de vorm van een wetenschappelijke constructie of reconstructie.⁶ Per definitie is die hypothetisch van aard en gebaseerd op beredeneerde aannames die in principe vanuit de bronnen verifieerbaar en falsifieerbaar dienen te zijn. Hierbij is de meerduidigheid van veel bronnenmateriaal een bemoeilijkende factor. Bij het opstellen van deze hypothetische reconstructie wordt gebruik gemaakt van criteria, principes en methoden die daarvoor in de huidige academische discussie geschikt geacht worden. In de praktijk echter bestaat juist daarover tegenwoordig grote onenigheid. Een historica heeft de plicht om zo duidelijk mogelijk aan te geven welke mate van waarschijnlijkheid ieder

---

⁶ Beide begrippen kan men m.i. terecht gebruiken. Iedere reconstructie bevat constructieve en imaginatieve elementen. Wie dit wil beklemtonen spreekt liever van een *constructie*. Maar deze blijft natuurlijk gebonden aan de achterhaalbare historische feiten zal daarom als historische *reconstructie* die een onverwisselbare eenduidig te identificeren persoon betreft altijd herkenbaar zijn.

individueel element binnen de reconstructie ongeveer heeft. Ook zou een verantwoorde historische reconstructie expliciet rekening moeten houden met de grote verschillen in gedetailleerdheid waarmee men bepaalde aspecten van het leven en boodschap van Jezus historisch plausibel in kaart kan brengen.⁷

Iedereen die zich anno 2015 aan zo'n reconstructie waagt krijgt te maken met oude dilemma's die nauwelijks veranderen, en met nieuwe trends die de discussie op dit moment beheersen, maar die stuk voor stuk slechts variaties op die oude dilemma's zijn. Mijn volgend overzicht is zeker niet volledig, maar geeft wel aan waar mijn eigen zwaartepunten in het onderzoek liggen en zullen liggen. Ik eindig met een reflectie over de actuele stand van ons weten en dwalen en waarom ik denk dat historisch Jezusonderzoek ondanks zijn hypothetisch karakter een blijvende relevantie heeft.

Oude dilemma's en nieuwe trends

1. Eén Jezus, vele Jezusbeelden

Er was maar één Jezus, maar er zijn ontelbare Jezusbeelden die ook op de belangrijke punten van elkaar verschillen

Het wordt door velen als een probleem ervaren dat er veel historische reconstructies van het leven en de boodschap van Jezus bestaan die elkaar in meer of mindere mate tegenspreken. Ik wil u hierover drie gedachten voorleggen. a) Er was ongetwijfeld slechts één persoon Jezus van Nazareth, maar we moeten ervan uitgaan dat er van begin af aan verschillende percepties van hem en oordelen over hem naast elkaar bestonden. Dat kan niet anders: hoe belangrijker en controversiëler een historische figuur is, des te uiteenloperder zullen de meningen van tijdgenoten over hem of haar zijn – net als de oordelen die historici zich op basis van die uiteenlopende meningen kunnen vormen. Dit geldt in principe voor iedere historische persoon en het geldt des te sterker naarmate de persoon in kwestie invloed heeft uitgeoefend op de latere geschiedenis, zoals bij Jezus ongetwijfeld het geval was. Dat er uiteenlopende constructies van de historische Jezus zijn is dus deels het directe gevolg ervan dat hij inderdaad een *historische* persoon is geweest, over wiens profiel en betekenis men verschillend kon en kan denken.

b) Het vroege christendom heeft rekening gehouden met het feit dat er geen eenduidig autoritair beeld van Jezus beschikbaar was, door vier evangeliën te canoniseren die ieder een ander beeld van Jezus schetsen. Hoe zwaarwegend de verschillen zijn is natuurlijk onderwerp van discussie, maar over de diversiteit van Jezusbeelden binnen en buiten de canon bestaat onder academische exegeten op grond van redactiekritisch, literair, godsdiensthistorisch en traditiekritisch onderzoek geen enkele twijfel. Vanaf het begin heeft de kerk met deze spanningsvolle erfenis geleefd en die niet alleen als problematisch maar ook als verrijking en als motor voor theologische doordenking en ontplooiing beschouwd. Aan al die beelden van Jezus Christus heeft historisch onderzoek iets toe te voegen, namelijk portretten (let op het meervoud!) van Jezus als historische persoon. Deze portretten moeten dan historisch en theologisch beoordeeld worden op hun potentie, iets bij te dragen aan actuele discussies over de betekenis van Jezus Christus in diverse contexten en discoursen.

---

⁷ Het onderzoeksveld als geheel moet procedures ontwikkelen die meta-analyses van de uiteenlopende bijdragen aan het Jezusonderzoek mogelijk maken om de daadwerkelijke vooruitgang te kunnen toetsen. Maar dit thema valt buiten het bestek van deze rede.

c) De diversiteit van Jezusbeelden al in de oudste bronnen is historisch gezien geen nadeel maar een voordeel, want zij garandeert dat wij te maken hebben met onafhankelijke reflecties van een veelduidige historische realiteit.

2. Dilemma's die voortvloeien uit het karakter van het bronnenmateriaal over Jezus en zijn werkingsgeschiedenis

a) Beperkte diversiteit, (on)afhankelijkheid en karakter van de bronnen over Jezus bepalen en beperken onze mogelijkheden om tot historische oordelen te komen

[a] Historisch onderzoek naar de figuur van Jezus is gebaseerd op bronnen in de Griekse taal die uitspraken *over* hem doen of uitspraken *van* hem of onder zijn naam doorgeven, en waarvan de ontstaanstijd het toelaat dat ze historisch accurate informatie bevatten. Dit is een in omvang relatief beperkte hoeveelheid materiaal (de Paulusbrieven, de vier canonieke evangeliën, en nog enkele binnen- en buitenbijbelse tradities). De vroegste bronnen dateren ongeveer 20 jaar na de kruisiging, de meesten dateren in de geschreven vorm die wij hebben uit de periode van ongeveer 30-50 jaar na Jezus' dood. Er zijn geen autobiografische bronnen, geen bronnen die met zekerheid als directe ooggetuigenverslagen te beschouwen zijn, en geen bronnen in de moedertaal van Jezus (Aramees). Het bronnenmateriaal concentreert zich op de vrij korte tijdsperiode van het openbare optreden van Jezus, tussen zijn doop door Johannes en zijn executie door Pilatus. Van een paar weinig significante uitzonderingen afgezien zijn alle bronnen over Jezus afkomstig van of overgeleverd door Jezusgelovigen. Ze weerspiegelen daarmee een herinnering vanuit een positieve basishouding ten opzichte van hem.

Qua genres vinden wij een brede mix. Bij Paulus zijn er vroege geloofsformules, liturgisch materiaal (waaronder het bericht over het laatste avondmaal in de nacht voor de arrestatie), opmerkingen over de houding van Jezus in verband met theologische reflecties over de betekenis van zijn dood en terloopse opmerkingen bijvoorbeeld over de broeders van de Heer. De evangeliën bevatten vertellend materiaal en Jezuswoorden die geïntegreerd zijn in vier doorlopende verhalen over zijn optreden die in vele details van elkaar afwijken. Naar algemene overtuiging maken de evangelisten gebruik van oudere tradities die een mondelinge en/of schriftelijke voorgeschiedenis hadden. Hoe de bronnen en het onderliggende traditiemateriaal met elkaar verband houden is omstreden.⁸ De onderlinge zakelijke en theologische verschillen tussen de bronnen wijzen er tegelijk op dat ook het oudere traditiemateriaal al vrij divers moet zijn geweest en mogelijk uit verschillende milieus afkomstig is.

Welke algemene conclusies kunnen wij aan deze uitgangssituatie verbinden en welke blijvende moeilijkheden hebben hier hun oorsprong? Over enorm veel en ook belangrijke aspecten van het leven van Jezus kunnen wij überhaupt geen zinvolle uitspraken doen of hooguit uitspraken in termen van vrij algemene waarschijnlijkheid – eenvoudigweg omdat onze bronnen er geen uitsluitend over geven. Eén significant voorbeeld hiervan is de vraag of Jezus kon lezen en schrijven, en welke talen

---

⁸ Denk hier aan klassieke discussies over de afhankelijkheid of onafhankelijkheid van de bronnen: het synoptisch probleem, Q, het datum van Lukas, Johannes en de Synoptici, oude tradities in het Thomasevangelie etc.

hij sprak. Als Galileeër sprak hij het lokale Aramese dialect waarmee zijn compagnon Petrus zich volgens Mt 26,73 in Jeruzalem verdacht maakte. Maar verder weten we niets. Las, begreep of sprak Jezus Hebreeuws, de taal van de Schriftgeleerden of kende hij de geschriften alleen via Aramese targumim? Was hij in staat in een van de Hellenistische steden met de Griekstalige inwoners in het Grieks te communiceren? Er zijn allerlei hypothesen over op te stellen, maar het is onmogelijk om deze te verifiëren of falsifiëren of er zelfs maar een beredeneerde waarschijnlijkheid voor het een of ander aan te geven. En dan houdt het gewoon op.

(b) Historische uitspraken over Jezus zijn altijd hypothetisch van aard. De waarschijnlijkheid waarmee historische uitspraken over aspecten van het leven en de boodschap van Jezus gemaakt kunnen worden verschilt sterk. Het aanbrengen van rangordes is o.a. vanwege het complexe samenspel van details en totaalreconstructie moeilijk maar desondanks aan te streven.

Alle historische uitspraken over Jezus zijn hypothetisch van aard. Dit heeft te maken met de aard van de gegevens en de wijze van gevolgtrekking in de geschiedwetenschap. Gebeurtenissen in het verleden zijn alleen indirect toegankelijk via bronnen en het is principieel nooit uit te sluiten, dat er nieuwe bronnen bekend worden die een fundamenteel ander licht op de zaak werpen, of dat door nieuwe inzichten de interpretatie van de bestaande bronnen fundamenteel verandert. Maar “hypothetisch” staat in een historiografisch discours zeker niet gelijk aan “onwaarschijnlijk”, maar kent vele gradaties. De waarschijnlijkheid waarmee uit de voorliggende bronnen conclusies getrokken kunnen worden verschilt enorm voor bepaalde aspecten van het leven van Jezus. Wat betreft het historische bestaan van Jezus kan men op grond van de ouderdom, de hoeveelheid, de verscheidenheid en de duidelijkheid van de bronnen tot de wetenschappelijk verantwoorde conclusie komen dat Jezus met een zekerheid grenzende waarschijnlijkheid geleefd heeft, als Jood geboren en getogen is en in Galilea een boodschap verkondigde die mede ten grondslag heeft gelegen aan de religieuze beweging die zich later tot het christendom ontwikkelde. Er wordt wel eens beweerd dat Jezus eerst een mythische figuur geweest zou zijn die later gehistoriseerd werd en van fictieve levensverhalen werd voorzien, maar die bewering heeft geen poot om op te staan. Dit is door bekwame collega’s afdoende beargumenteerd, onlangs nog weer door Bert Jan Lithaert Peerbolte in het NTT, en dat hoef ik hier niet nog eens over te doen.⁹ Wel wil ik wijzen op historische principes die op de achtergrond meespelen bij dit debat en waarmee helaas vaak te weinig rekening wordt gehouden door Jezusonderzoekers. In de geschiedkunde en de juridische waarheidsvinding geldt dat het makkelijker is om algemene en abstracte uitspraken over het verleden te verifiëren dan om specifieke details aannemelijk te maken. De algemeenheden komen namelijk uit een groot aantal bronnen naar voren, ook al verschillen die bronnen in de details van elkaar, terwijl de specifica op basis van minder bronnen moeten worden afgeleid, waarbij de onderlinge verschillen en de vaak ook omstreden interpretatie van de afzonderlijke bronnen gewicht krijgen. Dat Jezus het koninkrijk van God verkondigde is in zijn algemeenheid historisch extreem waarschijnlijk. Maar als het om de authenticiteit van specifieke uitspraken over het koninkrijk en de betekenis daarvan gaat, wordt de zekerheid al duidelijk geringer. Nu is het helaas, uitzonderingen daargelaten, geen vaste gewoonte van Jezusonderzoekers deze onbetwistbare verschillen in waarschijnlijkheid ook duidelijk te benoemen.

Daarvoor zijn goede en slechte redenen aan te geven. Een slechte reden is mijns inziens een begrijpelijke, maar wetenschappelijk onverantwoorde terughoudendheid om negatieve historische

---

⁹ Bert Jan Lietaert Peerbolte, Het geding om de historiciteit van Jezus: Edward van der Kaaij in perspectief, NTT 69 (1015) 87-101; Bart D. Ehrman, Did Jesus Exist? The Historical Argument for Jesus of Nazareth, 2012.

oordelen duidelijk te formuleren, uit consideratie met een traditionele schriftgelovigheid, die alles wat geschreven staat als historisch gebeurd aanneemt of in ieder geval probeert zolang mogelijk vast te houden aan de historiciteit een gegeven verhaal. Als wij Jezusonderzoek als historische bezigheid serieus nemen dan mag er geen apologetische agenda in ons achterhoofd zitten. Een historica moet ook die elementen in de traditie durven aanwijzen die waarschijnlijk niet historisch zijn. Ook moet zij verschil aanbrengen tussen gevolgtrekkingen met een grotere en geringere plausibiliteit. Wie het niet aandurft om duidelijke verschillen in de historische accuratesse van vroegchristelijke teksten te benoemen versterkt in een gesecculariseerde westerse context naar mijn overtuiging juist het vooroordeel dat de vroegchristelijke teksten als historische bronnen geheel waardeloos zouden zijn en dit is nu juist het klimaat, waarin de these van de mythische Jezus kan bloeien.

Is er dan wel een goede reden om zich te onthouden van het aanbrengen van duidelijke verschillen in de waarschijnlijkheid van historische uitspraken over Jezus? Bij sommigen kan een terechte wens meespelen om niet meer objectiviteit te claimen dan gezien de karakter van ons materiaal haalbaar is. Het Jesus Seminar probeerde 1985-1990 bij meerderheidsbesluit tot een rangorde van meer en minder zeker authentieke Jezustradities te komen. Het heeft zich daarmee enorm kwetsbaar gemaakt voor kritiek – terechte en onterechte.¹⁰ De door het Seminar gebruikte traditionele echtheidscriteria zijn inmiddels nogal omstreden, ik kom daar later op terug. Voor het moment wil ik er alleen op wijzen dat het opstellen van zo'n rangorde altijd door twee zaken bemoeilijkt wordt. Ten eerste zijn lang niet alle tradities over Jezus volkomen duidelijk, of liever gezegd: in veel gevallen is de interpretatie zeer omstreden, bijvoorbeeld doordat de woorden voor meer dan een uitleg vatbaar zijn of doordat een context ontbreekt. Ten tweede geldt, dat een historisch argument altijd een complex samenspel is tussen allerlei gevolgtrekkingen op algemeen niveau en detailniveau. Het geheel is hier zeker meer dan de som van de delen. En daardoor kan de waarschijnlijkheid van een individueel onderdeel aanzienlijk verschuiven. Een voorbeeld: in het Jesus Seminar waren veel wetenschappers van mening dat Jezus niet over het komende heil en gericht sprak, maar het heil in het hier en nu bemiddelde. Daardoor scoorden alle futurisch-eschatologische *logia* bij hen laag, ze beoordeelden die als waarschijnlijk niet van Jezus afkomstig. Als men een ander basisprincipe had aangehangen zouden die beoordelingen natuurlijk heel anders uitgevallen zijn.

c) Kan men vroegchristelijke teksten überhaupt als historische bron gebruiken?

Vaak hoor ik mensen zeggen: als er geen substantiële door buitenstaanders geschreven teksten over Jezus zijn,¹¹ als je moet afgaan op de teksten die door zijn aanhangers zijn opgesteld, dan is dit toch als “de slager die zijn eigen vlees keurt”. Mag je daar überhaupt enige historische waarde aan toekennen? Wie zo redeneert, stelt overdreven hoge eisen aan de neutraliteit van bronnen, die zoekt een objectiviteit die sowieso, in welke soort bronnen dan ook, zelden of nooit voorkomt. Bovendien getuigt deze redenering van onvoldoende inzicht in de mogelijkheden van kritische vergelijkende historische analyse. Stel, je wordt als journalist naar de begrafenis gestuurd van iemand die je niet kende, met de opdracht om binnen twee uur een artikel over de overledene af te leveren. Je hebt geen tijd om de archieven in te duiken, maar je kunt wel een aantal mensen spreken die de overledene goed hebben gekend. Denk je niet dat je na afloop een in grote lijnen adequaat beeld van

¹⁰ Zie voor een recente evaluatie Sean F. Everton, *What are the Odds? The Jesus Seminar's Quest for Objectivity*, *Journal for the Study of the Historical Jesus* 12 (2015) 24-42.

¹¹ Dit vooroordeel klopt trouwens niet helemaal, er zijn niet christelijke bronnen over Jezus, die het christelijke bronnenmateriaal complementeren. Deze worden besproken in Theissen&Merz, *Jesus*, § 3 (pp. 73-95), zie verder: A. Merz & T. Tieleman, 'The Letter of Mara bar Sarapion: Some Comments on its Philosophical and Historical Context', in A. Houtman – A. de Jong – M. Misset-van de Weg (red.), *Empsychoi Logoi. Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst*, Leiden: Brill 2008, pp. 107-133.

de persoon zult hebben, van zijn werk, zijn familieomstandigheden, een paar hoogtepunten uit zijn leven, een globale indruk van zijn karakter? Met enige journalistieke ervaring zul je de verhalen wel met een korreltje zout nemen, je zult incalculeren dat de gegeven portretten wat eenzijdig zijn en je zult proberen dit te compenseren door doelgericht na te vragen bij andere aanwezigen. Maar het is onwaarschijnlijk dat iedereen je belazerd heeft en dat jouw beeld totaal waardeloos is, zeker als de diverse berichten in grote lijnen overeenkomen. Juist bij de mensen die iemand goed kenden en op waarde schatten moet je zijn voor informatie. Zo is het ook – wel met heel wat meer korreltjes zout – bij Jezus.

Het valt niet te ontkennen dat de Jezustradities gekenmerkt worden door bepaalde tendensen. Het inzicht dat iedere weergave van het verleden tot op zekere hoogte in dienst staat van het heden, is tegenwoordig historiografisch gemeengoed. Voor de verhalen over Jezus, die niet alleen als figuur van het verleden herinnerd, maar tegelijk ook als de tegenwoordige Kyrios vereerd werd, geldt dit in bijzondere mate. De bronnen bieden geen neutrale afspiegeling van het verleden maar zijn door en door retorisch van aard, ze gebruiken het verleden om relevante uitspraken voor de eigen tijd en voor het eigen publiek te maken. Laten we kort twee van de belangrijkste algemene tendensen bespreken waar we mee te maken hebben.

Als eerste de tendens om Jezus in toenemende mate “bovenmenselijke trekken” toe te dichten, bijvoorbeeld door hem natuurwonderen te laten verrichten en ook door het gebruik van christologische titels. Er wordt hem een messiaans zelfbesef toegeschreven, tot aan het geloof in zijn eigen pre-existentie toe. In feite worden hier bepaalde latere christologische ontwikkelingen, die naar algemene overtuiging door het paasgeloof gestimuleerd zijn, op het leven van Jezus teruggeprojecteerd. Een tweede tendens is hiermee nauw verwant, namelijk de tendens om Jezus te zien in het licht van Bijbelse voorspellingen en hem neer te zetten als de eschatologische belichaming van Bijbelse figuren – als de nieuwe Moses, Elia, David. Het leven van Jezus wordt geschilderd als een vervulling van oude beloftes aan Israël.

Hoe ga je hier nu mee om? In het verleden was men geneigd om simpelweg alles wat men niet bij een historische figuur vond passen uit het verhaal weg te laten. Men noemde dat dan een ‘secundair oudtestamentisch interpretament’ en vond het verdacht. Men was over het algemeen vrij terughoudend om aan Jezus zelf een hoog messiaans bewustzijn toe te schrijven. Dit veld is tegenwoordig volop in beweging gekomen, gestimuleerd door inzichten in theologische ontwikkelingen binnen het Jodendom van de late Perzische en de intertestamentaire periode, denk aan het boek Daniel, de Dode Zeerollen, het vierde Esraboek en het Henochitische materiaal. Dale Allison, een zeker niet tot overhaaste conclusies neigende exegeet, formuleert puntig: “We should hold a funeral for the view that Jesus entertained no exalted thoughts about himself.” (Allison, *Constructing Jesus*, 39) We vinden opeens verrassende coalities tussen conservatief-christelijke exegeten en de erkende godsdienstwetenschapper en talmoedist Daniel Boyarin, die het allen historisch plausibel vinden om aan Jezus juist een extreem hoog christologisch bewustzijn toe te schrijven.¹² Ook wie niet zo ver wil gaan – en ik ben zelf nog niet helemaal overtuigd van deze

---

¹² Daniel Boyarin schrijft over Jezus als incarnatie van de mensenzoon in het Markusevangelie: “I would argue that this divine figure to whom authority has been delegated is a Redeemer king, as the Daniel passage clearly states. Thus he stands ripe for identification with the Davidic Messiah, as he is in the Gospel and also in non-Christian contemporary Jewish literature such as Enoch and fourth Ezra. The usage of “Son of Man” in the Gospels joins up with the evidence of such usage from these other ancient Jewish texts to lead us to consider this term used in this way (and, more important, the concept of a second divinity implied by it) as the common coin – which I emphasize does not mean

gedachte – moet zeker erkennen dat de mogelijkheden tot de ontwikkeling van een hoge christologie allemaal binnen het Jodendom voorhanden waren. Er bestond een breed spectrum van Joodse heilsverwachtingen. Dat maakt het voor de historica niet bepaald gemakkelijker om te onderscheiden tussen het zelfbewustzijn van Jezus, de door zijn tijdgenoten aan hem toegeschreven messiaanse predicaten, de zogeheten ‘geëvoeerde christologie’, en latere christologische reflecties. Onderzoek naar de historische Jezus staat daarom nooit op zich zelf maar is onlosmakelijk verbonden met een reconstructie van de ontwikkeling van het vroege christendom en met name de ontwikkeling van de christologie.

Er zijn ook andere tendensen in de bronnen, zoals een zekere de-politisering van de boodschap van Jezus en een vooral bij Matteüs en Johannes waar te nemen neiging om binnen-Joodse discussies neer te zetten als discussies tussen Jezus en het Jodendom. Deze moet ik hier onbesproken laten evenals de fascinerende vraag naar de rol van algemene literaire schema’s en genreverwachtingen bij het op schrift stellen van het Jezusverhaal. Maar steeds geldt: ook als men de tendens heeft waargenomen, dan betekent dit nog niet dat men door een simpele aftreksom bij de historische Jezus uitkomt. In vele gevallen zal namelijk de tendens toch op een of andere manier verbonden zijn met bepaalde trekken van het optreden van Jezus.

3. Het historische beeld van Jezus blijft *en detail* afhankelijk van het voorhandenzijn, de kennis en de interpretatie van inhoudelijk relevante bronnen uit zijn Joodse en algemene antieke context. Het beeld *en gros* wordt mede bepaald door historische reconstructies van de religieuze, sociale en politieke geschiedenis van het Jodendom in de Romeinse tijd. Een zekere circulariteit is onontkoombaar, doordat de bronnen over Jezus tegelijk bronnen over het Jodendom van de eerste eeuw zijn en doordat al het bronnenmateriaal voor meerderlei uitleg vatbaar is.

We hebben in de laatste decennia enorm veel bijgeleerd over het antieke Jodendom in al zijn variaties en over de Galilese en Judese context van het optreden van Jezus.¹³ Kenmerkend voor de huidige fase van het Jezusonderzoek is, dat men Jezus consequent binnen zijn Joodse context wil interpreteren en dat daarvoor gebruik gemaakt wordt van de meest uiteenlopende literaire en archeologische bronnen, die in interdisciplinair verband worden ontsloten.¹⁴ Ik prijs me gelukkig dat ik in Nederland collega’s heb, die voortrekkers van dit fundamentele onderzoek zijn, zoals collega Jürgen Zangenberg in Leiden, die als archeoloog en tekstwetenschapper belangrijke bijdrages tot onze kennis van de Samaritaanse en de Galilese context heeft geleverd, collega Mladen Popović hier in Groningen, die voortreffelijk onderzoek doet naar de Dode Zeerollen, Steve Mason, die de politieke ontwikkelingen in Romeins Judea reconstrueert en Geurt-Henk van Kooten wiens historische kennis van Perzie tot Rome strekt. Academisch zit het wel goed. Nu de niet academische context nog mee krijgen.

Te vlakke Jezusbeelden zijn vaak het gevolg van gebrekkige of eenzijdige kennis van het Jodendom in zijn antieke context. Het meest recente voorbeeld daarvan in Nederland is het net verschenen boek van oudhistoricus Fik Meijer, *Jezus en de vijfde evangelist*, waarin Josefus de rol van externe

---

universal or uncontested – of Judaism already before Jesus.” (The Jewish Gospels. The Story of the Jewish Christ, 2012, 79).

¹³ Zie R. Deines, Galilee and the Historical Jesus in Recent Research, in: David A. Fiens and James Riley Strange, Galilee in the Late Second Temple and Mishnaic Periods, vol. 1, 2014, 11-48.

¹⁴ Third quest!

aanvullende getuige vervult – een getuige die door Meijer niet kritisch ondervraagd wordt, omdat bij hem kennis van het apocalyptische Jodendom en van halachische vraagstukken vrijwel compleet afwezig is. Daardoor blijven centrale aspecten van Jezus' boodschap zwaar onderbelicht. Ik vind het zorgwekkend en kenmerkend voor de tegenwoordige culturele situatie in Nederland dat boeken als die van Van der Kaaij en Meijer door het publiek vaak onkritisch omarmd worden. Gelukkig is er ook tegengeluid, zoals het door Kerk en Israël en de Protestantse Raad voor Kerk en Israël opgestarte traject om Jezus en Paulus als Joodse hervormers te profileren en het joods-christelijke gesprek in Nederland door verschillende initiatieven weer nieuw leven in te blazen. Zo wordt er gewerkt aan een website met impulsen vanuit het joods-christelijke gesprek voor het dagelijkse werk van predikanten en worden er in 2016 een landelijke dag en een internationaal symposium met nationale en internationale experts gehouden. Ik heb aan beide projecten graag medewerking toegezegd, want het lijkt me essentieel dat resultaten van academisch onderzoek juist bij dit thema ook in kerk en samenleving terechtkomen. Voor wat mijn eigen research betreft ben ik dankzij een subsidie van NWO in de gelegenheid de komende jaren vergelijkend onderzoek te doen naar de parabels – gelijkenissen – van Jezus en de rabbijnen, samen met een geweldig team van collega's van de Universiteiten van Tilburg en Utrecht: Eric Ottenheim, Lieve Teugels, Marcel Poorthuis en drie veelbelovende AiO's. De rabbijnse bronnen zijn in de afgelopen decennia ten onrechte iets op de achtergrond van het historisch Jezusonderzoek geraakt, terwijl juist hier ook enorm veel vooruitgang is geboekt in het internationale onderzoek.¹⁵ Wij hopen als team in 2016 deel 1 van de eerste kritische editie van tanaïtische parabels ooit te kunnen uitbrengen, bezorgd door Lieve Teugels. Diverse bundels en monografieën zullen de komende jaren volgen en hopelijk het parabelonderzoek internationaal opnieuw op de kaart zetten.

De beschreven trend terug naar de Joodse context brengt ook een nieuw dilemma met zich mee: doordat het beeld van het eerste-eeuwse Jodendom steeds gedetailleerder en gefragmenteerder wordt, neemt het aantal mogelijkheden om Jezustradities binnen Joodse interpretatiekaders te plaatsen bijna exponentieel toe. Op dit veld zijn voor de toekomst steeds weer impulsen voor de interpretatie van de vroege Jezustraditie te verwachten, maar of dit op lange termijn zal leiden tot meer consensus onder onderzoekers moet worden afgewacht.

4. Het subjectieve element in welk Jezusbeeld dan ook is onontkoombaar net als de invloed van de gekozen methoden en vraagstellingen op de interpretatie van de bronnen. Reflectie daarover dient op lange termijn de wetenschappelijke vooruitgang.

Ik zal niet lang stilstaan bij het onvermijdelijke dilemma van de subjectieve kant van het onderzoek naar Jezus. Het min of meer projectieve karakter van alle wetenschappelijke Jezusbeelden is voor het eerst in Albert Schweitzers *Geschichte der Leben Jesu Forschung* aangetoond en blijkt steeds op nieuw weer waar te zijn. Individuen, maar ook interpretatiegemeenschappen brengen een Jezus voort op wie hun eigen voorliefdes geprojecteerd zijn en die in hun behoeftes voorziet. Dit is onvermijdelijk, maar door een zelfkritische houding van de individuele wetenschapper en het wetenschappelijke discours als geheel kan men zich van veel van deze vertekeningen bewust worden. Inzichten die het verdienen algemeen gedeeld te worden verliezen op den duur vanzelf het imago particuliere meningen te zijn. Een mooi voorbeeld daarvan is het inmiddels vanzelfsprekende gebruik van de term Jezusbeweging. Gerd Theissen paste in de jaren 70 voor het eerst sociologische

---

¹⁵ Een overtuigend pledooi voor het gebruik van rabbijnse teksten voor het verstaan van Joodse en vroegchristelijke teksten uit de tweede tempelperiode houdt William Horbury, *Herodian Judaism and New Testament Study* (WUNT 193), 2006, 221-235 (Rabbinic Literature in New Testament Interpretation).

vraagstellingen en methoden toe op de evangeliën.¹⁶ Hij betoogde dat Jezus begrepen moet worden als de centrale figuur van een vernieuwingsbeweging, die op de komst van het koninkrijk van God gericht was. Hij liet zien dat dit gevolgen had voor hoe men zich de overlevering van de Jezustradities in de kringen van rondtrekkende predikers en genezers moest voorstellen. Sommigen beweerden dat hij moderne ervaringen uit de studentenbeweging naïef op de Bijbel toepaste. Inmiddels is het inzicht in het collectivistische karakter van antieke gemeenschappen gemeengoed geworden en gaan de discussies niet meer over de vraag óf er zoiets als een rondtrekkende groep asceten, een Jezusbeweging was, maar bijvoorbeeld over de vraag of de Jezusbeweging een collectief messiaans bewustzijn had,¹⁷ of en in hoeverre de verkondiging van Jezus en zijn discipelen inhoudelijk teruggaat op de leer van Johannes de Doper, en hoeveel overlap er is tussen de ‘omkeerbeweging’ van Johannes en de Jezusbeweging.¹⁸

Er zal altijd een pluraliteit en competitie van wetenschappelijke reconstructies van de historische Jezus zijn omdat de gehanteerde uitgangspunten,¹⁹ vraagstellingen en methodieken zullen blijven variëren. De op dit moment waarschijnlijk felste debatten²⁰ gaan over methodologische vragen, enerzijds over de bruikbaarheid van de traditionele zogeheten authenticiteitscriteria en anderzijds over de rol van modern empirisch en cultuurvergelijkend onderzoek naar het menselijk geheugen. Beide debatten verdienen een uitgebreide bespreking, maar die kan ik hier vandaag helaas niet geven. Het door Chris Keith en Antony Le Donne uitgegeven boek *Jesus, Criteria, and the Demise of Authenticity* (2012) heeft als doel de traditionele en vaak met de namen Käsemann en Perrin verbonden authenticiteitscriteria, die al een paar decennia onder druk staan, voorgoed om zeep te helpen. Het wordt door velen dan ook aangeprezen met slogans als “business as usual in Jesus research is over”. Wat mij betreft valt dat nogal mee omdat ik, varend in het kielzog van Gerd Theissen en Dagmar Winter, de hier neergelegde kritiek al meer dan 20 jaar zelf mee heb

---

¹⁶ Zie Gerd Theissen, *Soziologie der Jesusbewegung*, 1977⁶1991; ders. *Studien zur Soziologie des Urchristentums* (WUNT 19), 1979; ders., *Die Jesusbewegung. Sozialgeschichte einer Revolution der Werte*, 2012.

¹⁷ G. Theissen, *Gruppenmessianismus. Überlegungen zum Ursprung der Kirche im Jüngerkreis Jesu*, in: Gerd Theissen, *Jesus als historische Gestalt. Beiträge zur Jesusforschung. Zum 60. Geburtstag von Gerd Theissen herausgegeben von Annette Merz* (FRLANT 202), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003, 255-281.

¹⁸ Dale C. Allison, *Constructing Jesus*, 2010, 204-220; R.L. Webb, *Methodological Reflections on John the Baptizer's Influence on Jesus*, in: James H. Charlesworth (ed.), *Jesus Research. New Methodologies and Perceptions*, 2014, 769-801. G. Theissen, *Das Doppelgebot der Liebe. Jüdische Ethik bei Jesus*, in: Gerd Theissen, *Jesus als historische Gestalt. Beiträge zur Jesusforschung. Zum 60. Geburtstag von Gerd Theissen herausgegeben von Annette Merz* (FRLANT 202), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2003, 57-71.

¹⁹ Denk aan de vraag hoe veel (of hoe weinig) basisvertrouwen een onderzoeker in de bronnen heeft. Welke invloeden worden door individuele/theologische/algemeen culturele voorkeuren uitgeoefend? Vindt men een plausibele historische aanknopng bij Jezus überhaupt theologisch belangrijk? enz.

²⁰ Andere belangrijke trends zijn bijvoorbeeld de integratie de genderkwestie (zie: Annette Merz, *Wie verändert die Genderforschung die Frage nach dem historischen Jesus?* in: P. van Gemünden, D. Horrell, M. Küchler (Hrsg.), *Jesus – Gestalt und Gestaltungen. Rezeptionen des Galiläers in Wissenschaft, Kirche und Gesellschaft* (FS G. Theissen, NTOA 100), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2013, 581-606) en de integratie van methoden uit de culturele anthropologie.

uitgedragen.²¹ Al in ons Jezusboek uit 1996 hebben we ervoor gepleit om het criterium van dubbele discontinuïteit van Jezus met het Jodendom en met de opkomende vroegchristelijke beweging niet meer te hanteren en in plaats daarvan een criterium van historische plausibiliteit te brengen, dat uitgaat van de inbedding van Jezus in zijn Joodse context en de verdere ontwikkeling van zijn gedachtengoed binnen de vroegchristelijke beweging. In 2007 hebben Gerd Theissen en ikzelf nog een artikel gepubliceerd, waarin wij aantonen hoe een grondig herzien gebruik van het criterium van coherentie hierbij kan helpen.²² Het doet me deugd om nu te kunnen vaststellen dat in verschillende recente publicaties, en met name bij Dale C. Allison, het “criterion of recurrent traditions” gebruikt wordt, dat precies inhoudt wat wij toen voorstelden. Het komt er, kort gezegd, op neer dat we voor een individuele traditie-eenheid bijna nooit met zekerheid kunnen zeggen of deze op de historische Jezus terug te voeren is, maar dat we wel de grote lijnen van zijn denken kunnen reconstrueren op basis van veelvuldig terugkerende elementen in de traditie als geheel. Het is interessant dat modern empirisch onderzoek naar de werking van het menselijk geheugen tot een overeenkomstig inzicht leidt. Het menselijk geheugen is selectief en bij tijden enorm buigzaam, het construeert vaak individuele herinneringen op basis van algemene ervaringen, waardoor het nogal eens de neiging heeft om verschillende op elkaar lijkende gelegenheden met elkaar te versmelten. Er zijn tendensen tot stereotypering en abstrahering werkzaam in de verhalen die wij van ons eigen verleden vertellen, die soms erg lijken op tendensen die in de verhaaltraditie van Jezus werkzaam zijn. Van dit type onderzoek verwacht ik voor de toekomst nog veel nuttige inzichten. Wat er nu al te zeggen valt is vooral dit: vaak worden details vergeten of veranderd, maar de *gist*, de essentie of kerngedachte wordt meestal wel trouw bewaard.

Kort tussenresumé

Als ik mijn overzicht over de oude dilemma's en de nieuwe trends kort samenvat dan kan ik het geheel misschien in de formule vatten: we kunnen wat het leven en de boodschap van Jezus betreft over minder details dan ooit met de wenselijke waarschijnlijkheid overeenstemming bereiken juist omdat er op een aantal gebieden veel vooruitgang bereikt is. We weten dus tegelijk minder en meer. De algehele kennis over Jezus en de vroege Jezusbeweging in hun eerste-eeuwse Joodse context is zonder twijfel toegenomen. Ons vertrouwen in de historische nauwkeurigheid van individuele traditie-eenheden is afgenomen en het onderscheid tussen feit en fictie, tussen gebeurtenis, gekleurde herinnering en op basis van authentieke herinneringen vorm gegeven fictieve traditie wordt steeds onduidelijker.

De verschillen tussen Johannes de Doper en Jezus enerzijds en tussen Jezus en zijn discipelen anderzijds vervagen. Het is waarschijnlijk dat er onder de aan Jezus toegeschreven logia woorden zijn die al door zijn leraar Johannes de Doper verkondigd werden en aan de andere kant moeten we ervan uitgaan dat de discipelen al in Galilea met Jezus deelnamen aan de verkondiging van het koninkrijk van God waardoor zij medeverkondigers werden die ongemerkt hun eigen stempel op de traditie drukten.

Zouden we dan het onderzoek naar de historische Jezus maar niet beter kunnen staken en genoegen moeten nemen met onderzoek naar de vroege Jezusbeweging en de literaire Jezusbeelden die wij in

---

²¹ G. Theissen & D. Winter, *The Quest for the Plausible Jesus. The Question of Criteria*, 2002 (German original: *Die Kriterienfrage in der Jesusforschung. Vom Differenzkriterium zum Plausibilitätskriterium*, 1997).

²² G. Theissen & A. Merz 'The Criterion of Coherence in Jesus Research Then and Now: The Delay of the Parousia as a Test Case', Peter de Mey (ed.) *Sourcing the Quest. The Roots and Branches of the Quest for the Historical Jesus*, *Louvain Studies* 32,1-2 (2007) 49-66.

onze bronnen vinden? Er zijn collega's die deze conclusie trekken, een conclusie die door Kähler* als eerste programmatisch beschreven is. Omdat het de bijbelse Christus is, die in de geschiedenis van de kerk invloed heeft uitgeoefend, moeten wij ons in ons onderzoek ook uitsluitend op deze Jezus Christus van de Bijbel richten. Collega Klaus Wengst heeft in 2013 een boek geschreven onder de titel „Der wirkliche Jesus?“, waarin hij een vurig pleidooi houdt tegen wat hij noemt “die historisch wenig ergiebige und theologisch sinnlose Suche nach dem “historischen” Jesus”. Zijn zorg is dat wie naar een historische Jezus “achter” de tekst van de evangeliën zoekt in feite de Jezus van de evangeliën wil ontlopen en een andere, subjectieve, op onzekere historische constructies gebaseerde Jezus tot norm en uitgangspunt wil verheffen. Deze angst voor het in elkaar knutselen van de meest bruikbare Jezus is natuurlijk niet onterecht, maar het is in mijn ogen een misverstand om historisch Jezusonderzoek als hiervoor in het bijzonder vatbaar aan te wijzen. Het gevaar van de projectie van subjectieve en eigentijdse gedachten en wensen in de Bijbel bestaat bij iedere interpretatie van een Bijbeltekst; het is een onontkoombaar element in het hermeneutische proces. De vraag moet dus zijn of de historische benadering ondanks haar beperkingen, waarover ik werkelijk geen illusies koester, toch een algemeen wetenschappelijke en theologische meerwaarde heeft en waarin deze dan precies bestaat. Het laatste deel van mijn betoog gaat over deze vraag.

Waarom is het wetenschappelijk en theologisch geoorloofd en zelfs nodig om onderzoek naar de historische Jezus te doen?

In mijn eerste antwoord assisteert de ethisch reflecterende historica de theoloog op een manier, die u misschien zal verrassen. Wij moeten historisch Jezusonderzoek doen omwille van Jezus zelf als mens onder mensen. Ik ben van mening dat er geredeneerd vanuit de ethische verantwoordelijkheid van de historicus een verplichting bestaat om de mens Jezus recht te doen in ons spreken over hem als profeet die in het centrum van een religieuze beweging stond en die in het verlengde van zijn inzet hiervoor een gewelddadige dood is gestorven. Het basisaxioma van historisch Jezusonderzoek komt voort uit het verlichtingsdenken. Het luidt dat Jezus in beginsel gewoon een mens onder mensen was en dat hij daarom ook object van historisch onderzoek kan worden. Dan verdient hij het als mens in zijn historische context gewaardeerd en herinnerd te worden. Tegen alle vanuit de christelijke geloofsovertuigingen begrijpelijke tendensen in om hem als meer dan een gewoon mens te zien, houdt historisch Jezusonderzoek scherp de taak voor ogen om hem juist als degene te beschrijven die hij toen was: een mens onder mensen met alle grootsheid, feilbaarheid en kwetsbaarheid van dien. Deze taakopvatting is te situeren in de tendens onder hedendaagse historici, zich te bezinnen op een ethische code voor historisch onderzoek, een code die gebaseerd is op de universele verklaring van de rechten van de mens en andere ethische basisdocumenten.²³

Het meest fundamentele mensenrecht is het recht om te bestaan.²⁴ Dit recht werd Jezus fysiek gezien door het doodvonnis van Pilatus voortijdig ontnomen. Maar dit recht om te bestaan – of beter gezegd, te *hebben* bestaan – wordt Jezus ook tegenwoordig ontnomen, namelijk door diegenen die hem zonder voldoende redenen willen reduceren tot een menselijk verzinsel, tot een fictief wezen, een puur literair verschijnsel. Dat is in mijn ogen, nog afgezien van alle theologische problemen die deze opvatting met zich meebrengt, een in ethisch opzicht uiterst problematische bewering. Een mens die met heel zijn leven heeft ingestaan voor zijn overtuigingen wordt als mens uit het

²³ Antoon De Baets, *De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de historicus*, Amsterdam University Press 2015.

²⁴ Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, Artikel 3: “Een ieder heeft het recht op leven, vrijheid en onschendbaarheid van zijn persoon.”

gemeenschappelijke geheugen gewist. Misschien voelen we het ethisch kwestieuze daarvan beter als we bij een recenter voorbeeld stilstaan. Er bestaan experts bij eigen gratie die beweren dat Anne Frank nooit heeft bestaan en dat haar dagboek fictie is.²⁵ Begrijpt u mij niet verkeerd: ik wil absoluut niet suggereren dat vertegenwoordigers van de mythische Jezus een vergelijkbaar kwaadaardige revisionistische agenda hanteren. Ik wil alleen maar zeggen dat wij allen, denk ik, voelen dat de bewering dat Anne Frank het dagboek dat haar naam draagt niet heeft geschreven, diep onrecht doet aan de mens, het Joodse meisje Anne Frank en indirect ook aan alle andere slachtoffers van het naziregime. Anne Frank staat niet voor niets symbool voor al die vervolgdien wier recht op leven geschonden werd. Haar actieve verweer tegen de ontkenning van haar recht om te leven bestond juist in het bijhouden van haar dagboek, dat zij zelf in de laatste weken van haar leven voor een publicatie na de oorlog bewerkte.

Natuurlijk liggen de zaken bij Jezus anders en historisch gezien ook ingewikkelder. Zijn intenties en wat hij zelf als zijn geestelijke nalatenschap zou hebben beschouwt zijn niet zo eenvoudig te achterhalen. Zijn individuele stem is alleen nog maar toegankelijk in, met en onder de woorden van de vroegchristelijke auteurs en zijn leven wordt in de bronnen geschetst vanuit een perspectief dat dit individuele leven verre overstijgt en het een centrale plek geeft in de heilsgeschiedenis. Ik heb in het tweede deel van mijn betoog aangegeven, voor welke grote methodologische problemen dit feit de onderzoekers stelt. Maar op dit moment gaat het me om een principiële overweging. Strikt historisch bezien is Jezus een overleden persoon. De Groningse hoogleraar Geschiedenis, ethiek en mensenrechten Antoon de Baets levert in zijn boek *Gebruik en misbruik van de geschiedenis* (2008) een belangrijke bijdrage aan een ethische code voor historici. Hij denkt daarbij vooral aan historici die zich met een recenter verleden bezig houden, maar zijn overwegingen zijn desondanks toepasbaar op Jezus. Hoofdstuk 4 is gewijd aan “De plichten van de levenden jegens de doden” en hoofdstuk 5 aan “De rechten op herinnering en geschiedenis”. Ik wil hier vooral stilstaan bij de universele plichten van de levenden, en dan met name van de historici, jegens de doden. Deze plichten wortelen in de universele overtuiging dat doden postume waardigheid bezitten en daarom respect en bescherming verdienen.²⁶ Baets formuleert een ‘Universele verklaring van de plichten van de levenden jegens de doden’ (p. 130). Hierin onderscheidt hij drie klassen van plichten en twee afgeleide rechten. Voor Jezus zijn lichaams- en eigendomsgerelateerde plichten niet van toepassing, wel de persoonlijkheidsgerelateerde en de algemene plichten. Hieronder valt “artikel 5: Identiteit” waaronder de plicht verstaan wordt, de identiteit van de doden vast te stellen, ik citeer, “hun dood en doodsoorzaak, hun naam, geboorte- en sterfdag, en (indien van toepassing) hun nationaliteit”. In artikel 6 en 7 gaat het om de bescherming van de reputatie, onder meer met betrekking tot teksten over de persoon in biografieën en andere historische werken (p. 137) en in artikel 8 om de plicht om het erfgoed van de doden te identificeren en te beschermen. Dit alles vereist als afgeleid recht een streven om de waarheid over de geschiedenis te kennen en met name de waarheid “over voorbije mensenrechtenschendingen” (p. 130). Voor personen die lang geleden overleden zijn gaat het hier in eerste instantie om morele, niet om juridische plichten. Wanneer geschiedt de doden onrecht volgens deze Universele verklaring? Om te beginnen wil ik opmerken dat het grootste onrecht dat bij Jezus ter discussie staat, het ontkennen van zijn bestaan als menselijk wezen, niet in de lijst van Baets

---

²⁵ Zie een korte overzicht met literatuurverwijzingen: http://www.annefrank.org/ImageVaultFiles/id_10994/cf_21/Tien_vragen_over_de_authenticiteit_van_het_dagboek.PDF (geraadpleegd op 18.10.2015)

²⁶ Rechten van de doden zijn grondgelegd in de Bijbel. Zie Luise Metzler, *Das Recht Gestorbener. Rizpa als Toralehrerin für David*, Diss. Berlin 2015.

voorkomt. Wel noemt hij verwante moderne verschijnselen zoals gedwongen verdwijningen. Maar ook andere vormen van in gebreke blijven zijn interessant om bij stil te staan.

“Inbreuken op postuum moreel recht van auteurschap” (p. 142) – in sommige exegetische kringen heeft men überhaupt geen aandacht meer voor Jezus als schepper van poëtische en ethische tradities die toch met recht als immaterieel werelderfgoed gelden. In mijn ogen is dit ethisch twijfelachtig. Onlangs vond ik op een – nota bene kerkelijke – internetpagina het Onze Vader met als bijschrift “anoniem”. We doen Jezus onrecht als wij de Bergrede en andere centrale teksten uit de synoptische evangeliën niet laten gelden als datgene wat de vroegchristelijke auteurs erin zagen: religieuze schatten die in de kern op Jezus teruggaan en die door hem met autoriteit en overtuigingskracht aan zijn tijdgenoten werden toevertrouwd. Parels die ingebed zijn in de wijsheids- en Toratradities van Israël en die pas door de latere ontwikkeling overhandigd zijn aan de gelovigen uit de volken. De Joodse leraar Jezus van Nazareth geeft ons als historici en als theologen de taak mee, zijn gelijkenissen en ethische vermaningen, zijn spreuken en zijn gebed, zijn Tora-interpretaties en zijn apocalyptische visioenen te interpreteren binnen de veelkleurige Joodse context waarin zij zijn ontstaan. Hij voorziet ons daarmee tegelijk van rijk materiaal voor het Joods-christelijk gesprek en het zou kunnen, dat wij als historisch geïnformeerde theologen meer dan eens zullen moeten constateren, dat een Joodse interpretatie van de Jezuswoorden trefzekerder is dan de traditionele christelijke duidingen. Dat betekent dan in mijn ogen niet dat wij vanaf nu deze interpretatie als de “enige echte” moeten aanhangen. Maar wel dat zij een gewichtige stem moet krijgen in de dialoog over de beste interpretaties en dat zij in sommige gevallen misschien zelfs een vetorecht mag claimen of tenminste een moratorium mag afdwingen.

Een tweede categorie van onrecht luidt: “Ongewettigde belediging van, en smaad aan de doden. ... Ongeoorloofde weglating ... van feiten over de doden. ... Opzettelijke vervorming (leugens, haatzaaien, vervalsing, manipulatie) van feiten en meningen over de doden. Malicieus verzinnen van feiten over de doden” (p. 143). Sommige extreme portretten van Jezus liggen dicht tegen de hier opgesomde wandaden aan. Denk aan de arische Jezus, die in het Duitsland van de jaren 30 hoogtij vierde, wiens Joodse achtergrond ten gunste van een vermeende Germaanse afstamming onderdrukt werd en wiens boodschap op een manier weergegeven werd die de antisemitische propaganda van de nazi's ondersteunde. Daarbij werden natuurlijk niet alleen de rechten van Jezus maar ook die van zijn tijdgenoten grof geschonden.²⁷

Een probleem bij historisch onderzoek naar Jezus vergeleken met historisch werk onder beter gedocumenteerde omstandigheden is dat het door Baets gehanteerde onderscheid tussen “feiten en meningen” bij gebrek aan gestaafde feiten bij Jezus vaak nauwelijks te hanteren valt. Meningen vallen onder het recht op vrijheid van gedachten en geweten, en genieten daarom bescherming. Maar er is wel een grens aan te geven, namelijk “meningen die neerkomen op volledig ongegronde speculaties” (p. 137). Niet iedereen zal het met mij eens zijn, maar voor mij valt het ontkennen van de historiciteit van Jezus in deze categorie van “volledig ongegronde speculatie” en is daarmee ethisch problematisch.

Een ander door Baets genoemd onrecht is de “Weigering om de geschiedenis van de repressie als deel van het erfgoed van een volk te documenteren.” (143) En: “Verzaking aan de plicht misdrijven te onderzoeken en aan het recht op (historische) waarheid ... in gevallen van grove mensenrechtenschendingen.”

---

²⁷ Zie: Annette Merz, ‘Philhellenism and Antisemitism: Two Sides of One Coin in the Academic Writings of Carl Schneider’, *Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History* 17 (2004), 314-330.

Dit aspect raakt een altijd gevoelig punt van het onderzoek naar het leven van Jezus: de toedracht van zijn arrestatie, veroordeling en terechtstelling die te plaatsen is in het kader van de Romeinse overheersing van Judea in een complexe samenwerking met de inheemse elites en het felle verzet ertegen in de Joodse samenleving. Hier gaat de eerste plicht van de historica hand in hand met de plicht van de theoloog om de Bijbelse passieberichten te onderzoeken op vertekeningen die bijgedragen hebben aan een eeuwenlange geschiedenis van antisemitisme en pogroms tegen Joden als zogenaamde Godsmoordenaars. Daarover zal onder de meeste theologen tegenwoordig snel consensus te bereiken zijn. Alle vier de passieverhalen vertonen de tendens om de Romeinen en met name Pilatus zo veel mogelijk vrij te pleiten van verantwoordelijkheid voor de terechtstelling van Jezus en de schuld te leggen bij de lokale aristocratie en de Joodse bevolking van Jeruzalem. Het is onze taak om dit als een ongegronde historische vertekening aan te wijzen.²⁸ Maar dan blijft als tweede plicht de historische taak om een reconstructie te ontwerpen die plausibeler is en die recht doet aan een aantal moeilijk verklaarbare elementen in de passieverhalen. Fernando Bermejo-Rubio heeft daarover afgelopen jaar een zeer tot nadenken aanzettend artikel geschreven.²⁹ De evangeliën staan vol van aanwijzingen dat Jezus' reis naar Jeruzalem met intense eschatologische verwachtingen omgeven was. Maar wat die verwachtingen precies inhielden en of iedereen in de kring rondom Jezus daarover dezelfde gedachten koesterde is onduidelijk. Duidelijk is wel het tragische einde: Jezus werd veroordeeld als mislukt troonpretendent. De *titulus crucis* "Koning van de Joden" laat daar geen twijfel over bestaan. De kruisiging was een publiek spektakel waarin de vooraf door wrede foltering en spot vernederde "koning van de Joden" tussen twee vermeende of misschien zelfs echte aanhangers een urenlange doodstrijd moest voeren. Vanuit Romeins perspectief werd een afschrikwekkend voorbeeld gesteld voor alle Joden. De kruisiging moet daarom in historisch opzicht ook als onderdeel van de onderdrukkingsgeschiedenis van het Joodse volk begrepen worden. Hoe de aan de kruisiging voorafgaande *key events* zoals de intocht in Jeruzalem, het tempelincident, de arrestatie bij nacht - waarbij aan beide kanten opeens wapens ingezet werden - historisch plausibel te beschrijven zijn als deel van de Joods-Romeinse geschiedenis, en hoe zij samenhangen met de verkondiging van het aanbreekende koninkrijk van God, en Jezus' rol daarin - profeet, messias, mensenzoon, zoon van David? - dit alles vraagt om onbevooroordeelde historische reflectie.³⁰ De historische waarheid ligt zeer waarschijnlijk ergens tussen de twee overgesimplificeerde beelden van Jezus als politiek naïeve apocalyptische profeet, die alles van God verwachtte, en Jezus de Messiaspretendent en verzetsstrijder, die zijn discipelen in Jeruzalem tot gewapend verzet aanzette. Maar waar op het tussenliggende continuüm Jezus en zijn discipelen precies te plaatsen zijn is op dit moment onderwerp van felle discussie binnen de discipline. Het is een discussie die van groot belang is omdat zij min of meer direct repercussies heeft voor actuele vragen omtrent religie en geweld. En zeker bij dit onderwerp zou ik ervoor willen waarschuwen om een al te eendimensionaal beeld van Jezus te reconstrueren. Op grond van de gegevens die we hebben denk ik dat het optreden van Jezus in Jeruzalem voor meer dan een interpretatie vatbaar (geweest) zou kunnen zijn.

Het spreekt vanzelf dat de gruwelijke afloop van het pesachfeest en de snel daarop volgende verschijningen een golf van herinterpretaties veroorzaakten, die de herinnering van allen die deel uitmaakten van het gebeuren voorgoed veranderden. Voor christenen hoort de boodschap van de opwekking natuurlijk integraal bij het verhaal van Jezus. Om historisch zuiver te spreken moet men zeggen, dat berichten over verschijningen van de opgestane Jezus aan de discipelen en aan Paulus

---

²⁸ Zie Theissen & Merz, *Jesus*, § 14.

²⁹ Fernando Bermejo-Rubio, *Jesus and the Anti-Roman Resistance. A Reassessment of the Arguments*, *Journal for the Study of the Historical Jesus* 12 (2014) 1-105.

³⁰ Zie Darrell L. Bock & Robert L. Webb (ed.), *Key Events in the Life of the Historical Jesus. A Collaborative Exploration of Context and Coherence* (WUNT 247), 2009.

tot de historisch vroeg en breed gedocumenteerde gegevens behoren. En voor de ontwikkeling van de vroegchristelijke identiteit als een geloof waarin het handelen van God aan Jezus centraal staat is de opstanding als geloofswaarheid die alles verandert natuurlijk essentieel, wat duidelijk zichtbaar is in de vier versies van het passieverhaal. Toch is de reflectie over de laatste dagen in het leven van Jezus vanuit puur historisch perspectief als contrapunt belangrijk. Zij heeft haar eeuwenoude tegenhanger in de spontane of liturgisch vormgegeven identificatie van mensen met het lijden van Jezus, dat wil zeggen: in de identificatie met hem op het moment waar hij het meest mens is, kwetsbaar en op het randje van de dood.

Daarmee ben ik bij de laatste reden waarom de historische Jezus mijns inziens onmisbaar is voor het spreken over Jezus in onze tijd binnen en buiten de kerk. Het is geen nieuw inzicht, maar moet toch altijd weer herhaald worden. In het centrum van het christelijke geloof staat de overtuiging dat de God van Israël in de mens Jezus van Nazareth opnieuw kenbaar werd, in zijn daden, zijn boodschap, zijn dood en zijn opwekking en dat wij via deze mens Jezus toegang krijgen tot God. Dit is in het verleden op allerlei manieren theologisch uitgewerkt. Maar de herinnering aan het theologiseren van Jezus zelf en aan zijn levensweg als verkondiger van het nabije koninkrijk Gods hoorden er van begin af aan altijd bij. Geen dogma en geen verhaal, maar een levend mens stond aan het begin van de Joodse vernieuwingsbeweging die zich zou ontwikkelen tot het christelijke geloof. Deze mens Jezus van Nazareth blijft fascineren en inspireren, uitdagen en troosten. Joden, christenen, moslims, agnosten, gewoon mensen. Je hoeft niet de christologische dogma's te omarmen om door hem geraakt te worden. Voor seculiere tijdgenoten - en dat zijn wij tot op zekere hoogte allemaal - is de zoektocht naar de historische Jezus achter de traditionele Christusbeelden een noodzakelijk element van hun historisch bewustzijn en een verrijking van hun spiritualiteit in welke religieuze traditie ook. Via de historische Jezus heeft de echte Jezus sommigen vandaag iets te zeggen. En dat is wat mij betreft goed zo. Ik heb gezegd.